

Marcin Grala

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

<https://orcid.org/0000-0001-6792-0643>

Pochwała nauki w Żywocie Stefana z Permu

<https://doi.org/10.15633/9788363241742.09>

W dziejach chrześcijaństwa na Rusi wieki XIV i XV zajmują miejsce szczególne. Po okresie pewnej stagnacji wywołanej chociażby najazdem mongolskim i politycznymi przekształceniami prowadzącymi do wyodrębnienia się nowego centrum polityczno-ideologicznego na Rusi Północno-Wschodniej, od połowy XIV stulecia dało się zaobserwować znaczne ożywienie religijne. Jego efektem stała się imponująca wręcz liczba związanych z monastycyzmem ascetów, mistyków, a także duchownych hierarchów, których Cerkiew podniosła do rangi świętych¹. Pośród szeregu tych znamienitych postaci, w sposób wyjątkowy wyróżnia się apostoł żyjącego na dalekiej północy ludu Zyrian – św. Stefan Permski (zm. 1396)².

1 G. Fiedotow, *Święci Rusi (X–XVII w.)*, przeł. H. Paprocki, Białystok–Bydgoszcz 2002, s. 127–128; Zjawisko to szczegółowo omówił Gelijan Prochorow: Г. М. Прохоров, „Некогда не народ, а ныне народ Божий...” *Древняя Русь как историко культурный феномен*, Санкт-Петербург 2010, s. 215–242.

2 Stefan z Permu jest postacią od dawna przyciągającą uwagę historyków. Obszerne biogram oraz starszą literaturę poświęconą temu duchownemu przedstawiono

Głównym osiągnięciem pochodzącym z Wielkiego Ustjuga duchowego nie było tylko schryścianizowanie całkiem sporej pogańskiej społeczności (co wydatnie obala opinie o bierności ruskiej Cerkwi w przestrzeni misyjnej)³, ale także sposób, w jaki tego dokonał. Aby skutecznie swoją działalność ewangelizacyjną, Stefan zdecydował się na niebywały krok, jakim było nauczanie pogańskiego ludu w jego własnym języku. W tym celu na bazie miejscowego pisma runicznego misjonarz stworzył odrębny alfabet, w którym zapisywano fragmenty Pisma Świętego i teksty liturgiczne. Działaniem tym Stefan dał wyraz typowej dla Kościoła Wschodniego tolerancji wobec języków narodowych i wpisał się w poczet postaci tej miary co misjonarz Gotów – Wulfila czy apostołowie Słowian – Konstantyn (Cyryl) i Metody⁴. Godne podkreślenia jest także to, że wzmiankowana, wiekopomna działalność Stefana z Permu miała miejsce w momencie poważnego zamieszania w łonie Cerkwi, jakie zapanowało na Rusi po śmierci

w: Г. М. Прохоров, *Стефан – епископ Пермский*, [w:] *Словарь книжников и Книжности Древней Руси* (dalej: СККДР), вып. 2, ч. 2, ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1989, s. 411–416. Z powyższych prac można przywołać m.in.: *Святитель Стефан Пермский. К 600-летию со дня преставления*, под ред. Г. М. Прохорова, Санкт-Петербург 1995; J. Korpela, *Stefan von Perm. Heiliger Täufer im politischen Kontext*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 49 (2001) nr 4, s. 481–499 (niezwykle interesujące studium o znaczeniu politycznym Stefana z Permu widzianego jako orędownika interesów moskiewskich na dalekiej północy); А. Б. Ефимов, *Очерки по истории миссионерства Русской Православной Церкви*, Москва 2007, s. 70–79; *Русские святые и подвижники Православия. Историческая энциклопедия*, ред. О. А. Платонов, Москва 2010, s. 724–726; Н. С. Борисов, *Возвышение Москвы*, Москва 2011, s. 415–418; Й. Комендова, *Спор о вере в „Житии Стефана Пермского” в контексте средневековой миссионерской агиографии*, „Славяноведение” 4 (2015), s. 14–21; В. Б. Помелов, В. А. Сахаров, Л. Г. Сахарова, *Просветительская деятельность преподобного Стефана Пермского (1345–1396 гг.)*, „Elpis” 21 (2019), s. 51–57; П. Ф. Лимеров, *Зырянский Апостол: образ Стефана Пермского в художественной словесности народов Русского Севера*, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 21 (2020) nr 1, s. 274–284. Polskim czytelnikom sylwetkę Stefana z Permu przybliżył swego czasu J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Poznań 2010, s. 288–301. Inne ciekawe ujęcie zaprezentowano także w przetłumaczonej na język polski pracy Georgija Fiedotowa o fenomenie ruskiej świętości: G. Fiedotow, *Święci Rusi*, dz. cyt., s. 117–125.

3 G. Fiedotow, *Święci Rusi*, dz. cyt., s. 117; L. Górka, *Tysiącletnia spuścizna duchowa Rusi Kijowskiej w ujęciu papieża Słowianina*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, ред. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, Lublin 1993, s. 310–311.

4 J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, dz. cyt., s. 293.

metropolity Aleksego⁵. Pierwszy biskup eparchii permskiej bezsprzecznie był postacią o wielkim znaczeniu, co nie mogło umknąć uwadze ludziom jego epoki. Życie i działalność chrystianizacyjna duchownego opisane zostały wkrótce po jego śmierci przez wybitnego hagiografa, którym był tworzący na Rusi przełomu XIV i XV w. Epifaniusz Mędrzec⁶.

W poświęconym Stefanowi Permskiemu żywocie (pełny tytuł utworu to „Słowo o życiu i nauczaniu świętego ojca naszego Stefana, który był biskupem w Permie”) autor podkreślał doniosłość misji, jaka dokonana została wśród ludu Zyrian. Epifaniusz dostrzegał i akcentował niebywałe osiągnięcia duchownego, który podjął się trudu stworzenia alfabetu na potrzeby ewangelizacji pogan. Długi wywód poświęcony temu zagadnieniu pisarz skwitował dość osobliwą uwagą, że gdyby spytać jakiegokolwiek mieszkańca permskiej krainy, komu zawdzięcza wyzwolenie z poddaństwa idolom i kto dał mu i jego pobratymcom pismo i przełożył księgi,

-
- 5 Z woli patriarchatu następcą Aleksego na metropolitalnym tronie miał zostać Cyprian, którego jednak nie uznano w Moskwie. Odrzucenie rekomendowanego przez Konstantynopol kandydata spowodowało, że na Rusi rozpoczęły się kilkunastoletnie spory o zwierzchnictwo nad metropolią. Trwający w latach 1378–1389 konflikt cerkiewny został opisany w wielu pracach. Spośród najważniejszych wymienić można m.in.: Макарий, *История русской церкви*, т. 4, кн. 1, Санкт-Петербург 1886, s. 62–78; Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. 2, ч. 1, Москва 1900, s. 226–262; П. П. Соколов, *Русский архиепией из Византии и право его назначения до начала XV века*, Киев 1913, s. 461–567; И. Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Москва 1975, s. 105–126, 175–194; Г. М. Прохоров, *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*, Ленинград 1978, passim; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge 1981, s. 214–240; Н. С. Борисов, *Русская церковь в политической борьбе XIV–XV веков*, Москва 1986, s. 100–130; M. Grala, *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby metropolity Cypriana*, Kraków 2020, s.23–155.
- 6 *Слово о житии и учении святого отца нашего Стефана, бывшего в Перми епископа*, [w:] *Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко*, вып. 4, Санкт-Петербург 1862, s. 119–171. Na temat Epifaniasza i jego twórczości – zob. Н. Ф. Дробленкова, Г. М. Прохоров, *Епифаний Премудрый*, [w:] СККДР, вып. 2, ч. 1, ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1988, s. 211–220 (tam szczegółowa bibliografia); Z nowszych prac warto przywołać m.in.: Б. М. Клосс, *Избранные труды*, т. 1, *Житие Сергия Радонежского*, Москва 1998, s. 91–128; Е. Л. Конявская, *Авторское самосознание древнерусского книжника (XI – середина XV в.)*, Москва 2000, s. 145–171; N. Mayhew, *Reading the Body: Hesychasm in the Life of Saint Stephen, Bishop of Perm*, „Rossica Antiqua” (2017) no. 2/15, s. 63–78.

to każdy z entuzjazmem odpowie: „добрый нашъ дидакаль Стефанъ”⁷. Uznanie dla niezwykłych dokonań Stefana wybrzmiewa jeszcze mocniej, gdy Epifaniusz zaznaczał, że stworzenie tego alfabetu było, w odróżnieniu od formującego się przez pokolenia pisma greckiego, dziełem jednej osoby. Wielkość permskiego ewangelizatora przyćmiła nawet postacie Cyryla i Metodego, o których dziedzictwie w utworze kilkakrotnie z czcią wspomniano, zaznaczając jednocześnie, że bracia sołunscy działali we dwoje⁸. Wszystko to prowadzi czytelnika do przekonania, że podjęte przez Stefana przedsięwzięcie wymagało niepospolitej erudycji, wyjątkowych walorów intelektualnych i umiejętności lingwistycznych. Stąd spisany przez Epifaniusza hagiograficzny utwór ku czci Stefana z Permu nie jest jedynie historią zmagania na polu chrystianizacji i wyplenia pogaństwa. Obok tej warstwy wywodu zauważyć można też swoistą „pochwałę nauki”, a niezwykła wręcz mądrość i erudycja Stefana jest jedną z osi narracyjnych utworu⁹.

Wczesne lata Stefana: „chłopiec niezwykle rozważny”

Opisując historię życia permskiego misjonarza, Epifaniusz nie pomija okresu dzieciństwa, które przedstawił dość obszernie, łącznie z przekazaniem pewnych szczegółów dotyczących rodziców Stefana. Przybliżenie czytelnikom okresu młodości świętego jest dla autora okazją do zaprezentowania go jako chłopca niezwykle utalentowanego¹⁰. Zgodnie z utworem Stefan bardzo wcześnie podjął naukę czytania, którą to umiejętność

7 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 153.

8 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 152–153; Н. К. Гудзий, *История древней русской литературы*, Москва 1966, s. 251; J. Strzelczyk, *Апосто́лы Европы*, dz. cyt., s. 299–300.

9 Н. Ф. Дробленкова, Г. М. Прохоров, *Епифаний Премудрый*, dz. cyt., s. 214; Jelena Kopniawskaia рошви́сону Стефанови utwór hagiograficzny nazywa wręcz „арологія науки”. Е. Л. Ко́нявская, *Авторское самосознание*, dz. cyt., s. 148–149.

10 W historiografii podkreśla się, że motyw ten mógł być zaczerpnięty wprost z „*Жытову Константына*”. Por. I. Ševčenko, *The Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission*, „Slavic Review” 23 (1964) no. 2, s. 225 (przypis 10); П. Ф. Лимеров, *Зырянский Апостол*, dz. cyt., s. 276–277.

opanovał niezwykle szybko, co umoŹliwiło mu pełnienie funkcji lektora w miejscowej cerkwi. Epifanisz podkreśla, że przyszły misjonarz wyróżniał się na tle rówieśników znakomitą pamięcią i bystrością umysłu. Hagiograf, akcentując mądrość i roztropność chłopca, zapisał, iż Stefan: „бысть отрокъ доброразоумичень зѣло”¹¹, co znalazło swoje potwierdzenie w uwadze wskazującej na godną podziwu samodyscyplinę młodzieńca, który nie trwonił czasu na próżne zabawy z innymi dziećmi: „къ дѣтемъ играющимъ не приставаше, иже въ поустошь текоущимъ и всоуе троужающимся и тщетная гонящим не внимаше, ни водворишеса съ ними отъ всѣхъ дѣтскихъ обычаевъ и нравъ и игръ отвращашеся, но точюу ва славословіе оупражняся в грамотѣ прилежае, в книгамъ всякимъ вычению издавася”¹². Jak swego czasu zauważył Walerian Pieriewierzew, motyw odrzucenia zabaw dziecięcych kosztem rzeczy bardziej wzniosłych nie jest w pisarstwie staroruskim czymś wyjątkowym. Podobne zachowanie sygnalizowane jest chociażby w *Żywocie Teodozego Pieczerskiego*, który, co prawda nie z powodu fascynacji księgami, ale z umiłowania ascezy stronił od rozrywek z rówieśnikami¹³. W przypadku utworu poświęconego Stefanowi ciekawe jest to, że autor nie przedstawia tego jako wewnętrznej walki chłopca, który zmagać się musiał z pokusami. Nie ma w tym opisie dramatyzmu i poświęcenia, które skreślił chociażby jeden z biografów przedstawiających sylwetkę młodego Jana Długosza topiącego w bagnie zabawki odciągające go od nauki¹⁴. Stefanowi dojrzałość jest jakby przyrodzona,

11 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 121.

12 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 121.

13 В. Ф. Переверзев, *Литература древней Руси*, Москва 1971, s. 117. Podobna opinia zob.: G. Fiedotow, *Święci Rusi*, dz. cyt., s. 38; *Житие преподобнаго отца нашего Феодосия, игумена Печерскаго*, [w:] *Памятники литературы древней Руси. XI – начало XII века*, pod red. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева, Москва 1978, s. 308–309.

14 *Vita Joannis Dlugosch senioris canonici Cracoviensis*, ed. M. Brożek, Varsoviae 1961, s. 29. Tego rodzaju motyw nie jest w piśmiennictwie średniowiecznym czymś szczególnie wyjątkowym. Znajdujący się w *Kronice Thietmara* rys biograficzny św. Brunona z Kwerfurtu także wspomina o tym, jak przyszły misjonarz wyżej od dziecięcych zabaw swych rówieśników cenił modlitwę. *Kronika Thietmara*, tłum. M. Z. Jedlicki, Kraków 2012, s. 168. Zdając sobie sprawę, że przywołanie w tym kontekście przykładu krakowskiego kronikarza, czy tym bardziej niemieckiego biskupa misyjnego, reprezentantów innego pokolenia i kręgu kulturowego, może wydawać się nie na miejscu, pragnę podkreślić

on od początku wiedział, że dziecinne harce i rozrywka to marność, nad które przedkładał studiowanie wszelkich ksiąg. Trudno, aby było inaczej, skoro cały proces kształcenia Stefana odbywał się, jak to podkreśla Epifaniusz, z Bożą pomocą („Божиимъ дарованиемъ”)¹⁵. Ingerencja „niebios” w rozwój duchowo-intelektualny misjonarza Permu jest przez autora akcentowana kilkukrotnie, ale towarzyszy jej pewna subtelność. Bardzo wyraźnie kontrastuje to z innym spisany przez wspomnianego hagiografa utworem, jakim jest *Żywot Sergiusza z Radonieża*. Spisując historię tego wielkiego świętego, autor również przytaczał wydarzenia z wczesnej młodości Sergiusza. Jako chłopiec miał on ogromne problemy z nauką czytania i pisania. Sytuację odmieniło dopiero tajemnicze spotkanie i rozmowa ze świętobliwym starcem. Po tym wydarzeniu młodzieniec doznał cudownej wręcz odmiany i zaczął uczyć się bez najmniejszych trudności¹⁶. Analizując twórczość Epifanusza, wskazywano, że hagiograf, kreśląc życiorysy Stefana i Sergiusza, starał się pokazać wzorzec nauczyciela, przy czym obie postacie prezentują dwa typy nauki. Sergiusz miał odznaczać się mądrością w szerszym znaczeniu, był mędrce i przewodnikiem po trudach egzystencji. Stefan zaś miał posiąść wiedzę w zakresie węższym, ograniczonym raczej do zewnętrznej warstwy intelektualnej¹⁷. Z opinii tej niewątpliwie zdaje się wynikać pewna słuszność, choć nie można zapominać, że żywot permskiego misjonarza także jest utworem hagiograficznym i opisywana w nim uczość bohatera siłą rzeczy nie może być oderwana od narracji nakierowanej na kwestie religijne.

Już w pierwszych zdaniach opisujących dzieciństwo świętego podkreślane jest praktyczne znaczenie nauki. Opanowana umiejętność czytania pozwoliła młodemu Stefanowi na służbę liturgiczną, a dalsze pogłębianie wiedzy przywiodło go do poznania i zrozumienia transcendentalnej

swoje przekonanie, że chęć zabawy, rozrywki i przebywania z rówieśnikami jest zachowaniem naturalnym, uniwersalnym i typowym dla każdego dziecka. W psychologii rozwojowej zadomowiło się przekonanie, że „dziecko jest po to, aby się bawić”. Zob. *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, Warszawa 2011, s. 226.

15 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 121.

16 *Житие Сергия Радонежского*, [w:] *Библиотека Литературы Древней Руси*, т. 6, под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко, Санкт-Петербург 2005 (dalej: БЛДР, т. 6), s. 274–280.

17 В. Б. Помелов, В. А. Сахаров, Л. Г. Сахарова, *Просветительская деятельность*, dz. cyt., s. 52–53.

prawdy o kruchości ziemskiego życia. Epifaniusz podkreślał, że tego rodzaju mądrość zdobyta została przez gruntowne studiowanie Pisma Świętego, co nie było jedynie poznawaniem poszczególnych treści, ale stało się dla Stefana swoistą filozofią życia. Dlatego, mimo młodego wieku, zdecydował się na poświęcenie swego życia służbie Bogu.

Życie zakonne

Opisując dalsze losy świętego, Epifaniusz zaznaczył, że Stefan, który trafnie odczytał swoje powołanie, zapragnął wejść na drogę życia zakonnego. Młodzieniec opuścił Ustjug i udał się do klasztoru św. Grzegorza Teologa w Rostowie. Dla niniejszych rozważań informacja ta ma istotne znaczenie, gdyż – jak podkreślał Gelijan Prochorow – wybór drogi mniszej dawał młodzieńcowi większe możliwości rozwoju intelektualnego niż decyzja, aby służyć Cerkwi jako parafialny duchowny¹⁸. Tym bardziej, że jak przekazał sam Epifaniusz, wybrany przez Stefana monaster posiadał zasobną bibliotekę, dzięki której przyszły misjonarz mógł dalej pogłębiać swoją wiedzę¹⁹.

Mniszy etap życia Stefana przepełniony został elementami ascezy. Biograf, wychwalając jego pokorę, posłuszeństwo oraz gorliwość w postach i modlitwie, nie omieszczał jednakże wspomnieć i o tym, że nade wszystko („паче же всѣхъ”)²⁰ zakonnik z wielką uwagą oddawał się lekturze nabożnych treści. Z nich czerpał wszelką cnotę i wzrastał w pobożności. Pisząc o zamiłowaniu do ksiąg, Epifaniusz zaznaczał, że Stefan czytał je często („много и часто”)²¹, a przede wszystkim wnikliwie („прилѣжно”)²². Dogłębność w obcowaniu z pismami wynikała z ogromnej potrzeby Stefana, aby wszystko dokładnie poznać i zrozumieć.

Przyszły misjonarz nie ograniczał się jedynie do studiowania licznych ksiąg. Ważną rolę w jego rozwoju intelektualno-duchowym odgrywało również obcowanie z ludźmi odznaczającymi się mądrością. Szczególnie

18 *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 8.

19 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 121.

20 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 121.

21 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 121.

22 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

warte podkreślenia jest wskazanie Epifaniusza na to, że Stefan sam zabiegał o spotkania z takimi osobami: „аще видяше мужа мудра и книжна и старца разумична и духовна, то ему совопросникъ и събесѣдникъ бѣяше и с ним соводворяшесе и обнощеваше и оутрениваше, распытая ищемых скоропытнѣ”²³. Z przywołanego ustępu zdaje się przebijać brzmienie, zgodne z którym to młody mnich był stroną aktywną, starającą się o spotkania z uczonymi, których zasympywał swoimi wątpliwościami. Pozostając przy tym fragmencie, warto zwrócić uwagę na to, że pisząc o mędracach, użyto wobec nich określenia: „мужа мудра и книжна”. O ile dotychczasowy wywód sprawia wrażenie, że akcentowane umiłowanie do nauki i zanurzanie się w lektury odnoszą się jedynie do ksiąg i treści ascetycznych, nastawionych na rozwój duchowy, to użycie przymiotnika „книжный” sugeruje, że Stefanowi chodziło także o zdobycie wiedzy w szerszym zakresie²⁴. Potwierdza to przywołana przez Epifaniusza znajomość greki, którą przyszedł misjonarz Zyrian przyswoił sobie w czasie pobytu w klasztorze Grzegorza Teologa: „Желая же болшаго разоума, яко образом любомоудриа изоучися и греческой грамотѣ, и книги греческая извыче добрѣ, почиташе я, и присно имѣяше я оу себя”²⁵. Jewgienij Gołubiński, analizując ten fragment utworu Epifaniusza, stwierdził, że nie ma powodów do odrzucania jego wiarygodności. W żywocie Stefana zapisano, że w tym czasie biskupem rostowskim był niejaki Parfeniusz, który wedle przypuszczeń historyka najprawdopodobniej był Grekiem. W otoczeniu eparchy zapewne znajdowali się także jego rodacy, którzy mogli przywieźć ze sobą na Ruś greckie księgi, wśród których musiały być także pozycje dotąd nieprzetłumaczone na języki słowiańskie. Jeśli pragnący zgłębiać swą wiedzę Stefan chciał poznać ich treść, musiał nauczyć się języka greckiego²⁶. Dowodem na to, że tego dokonał, jest inny z fragmen-

23 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

24 Przymiotnik *книжный*, podobnie jak rzeczownik *книжникъ* w pierwszej kolejności odnosi się do znajomości Pisma Świętego i praw Bożych, ale wyrażenie to ma też znaczenie szersze i oznacza osobę odczytaną, zajmującą się księgami, czy też, ogólnie rzecz ujmując, człowieka mądrego i uczonego. Zob. *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 7, ред. Ф. П. Филин, Москва 1980, s. 200.

25 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

26 E. Gołubinский, *История русской церкви*, dz. cyt., т. 2, ч. 1, s. 267–268.

tów utworu, w którym Epifaniusz, wychwalając zdolności i wyrobienie intelektualne Stefana, zapisał, że był on: „испо(л)нь мудрости и разума, иже бѣ измлада научился всѣй внѣшнѣй философи и книжнѣй мудрости и грамотвѣй хитрости”²⁷. Zdaniem przywoływanego Gołubińskiego opanowanie wiedzy z zakresu „внѣшнѣй философи” oznaczało przyswojenie nauk świeckich, które z racji braku słowiańskich przekładów studiować można było w zasadzie jedynie za pośrednictwem ksiąg greckich²⁸.

Pobył w klasztorze św. Grzegorza Teologa był dla Stefana okresem pogłębionej formacji duchowo-intelektualnej. Wskazane fragmenty pokazują, że nauka nie była drobnym dodatkiem, czy też jednym z elementów jego mniszego życia, lecz odgrywała w nim ważną rolę. Podobnie jak w przypadku opisu czasów dzieciństwa Epifaniusz podkreślał praktyczny wymiar zdobytej wiedzy. Stefan nie uczył się dla samej nauki. Czytając księgi, poszukiwał wzorców, spotykając się z mędrkami, starał się ich naśladować. Zdobyta wiedza nie przeszkadzała mu zaś w gorliwości religijnej. Jego dojrzała pobożność odznaczała się chociażby w tym, że na liturgię w cerkwi przychodził pierwszy, a wychodził ostatni: „преже бо всѣх вхожаше въ церковь на молитвоу и послѣ всѣх излазаше”²⁹. Mimo że wyróżniał się na tle innych mnichów, którzy wraz ze zwykłymi ludźmi podziwiali młodego mnicha, Stefan nigdy nie grzeszył próżnością, a swoje obowiązki wypełniał sumiennie. Jako świetnie wykształcony i odcytany pracował w skryptorium, gdzie przepisywał księgi. Wskazanie na ten element działalności zakonnika stało się dla Epifaniasza okazją do kolejnego podkreślenia jego znakomitych umiejętności w tym zakresie. Stefan bowiem: „святѣя кнѣги писаше хитрѣи горазде, и борзо”³⁰.

Pobożność i mądrość Stefana szybko zostały zauważone przez przełożonych i wkrótce został on wyświęcony na diakona i prezbitera³¹. Wtedy

27 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 134.

28 E. Gołubinskiy, *История русской церкви*, dz. cyt., т. 2, ч. 1, s. 269; Podobnie G. Fiedotow, *Święci Rusi*, dz. cyt., s. 119; D. S. Lichaczow, *Nowe elementy w obyczajach i sposobie życia (na Rusi w XIV i XV w.)*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII w.)*, Kraków 1997, s. 164.

29 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

30 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

31 Stefan otrzymał święcenia diakonatu z rąk biskupa rostowskiego Arseniusza ok. 1374 lub 1375 roku, natomiast święceń kapłańskich udzielił mu w roku 1378 biskup Kołomyj

też coraz mocniej zaczął myśleć o potrzebie nawrócenia pogańskiego ludu żyjącego w ziemi permskiej. Owładnięty tą ideą zaczął uczyć się języka permskiego i pracować nad skonstruowaniem tamtejszego pisma. Opisujący to Epifaniusz dubluje tę informację, najpierw donosząc o umiejętnościach lingwistycznych Stefana, który obok języka ruskiego i greckiego opanował także język permski: „И изоучися самъ языкоу Пермьскоиоу и грамотоу новоу Пермьскую сложи и азбоуки незнаемы счини, по предложенною Перьмьскаго языка, якоже есть требѣ, и книги Роускиа на Перьмьский языкъ преведе и преложи, и переписа”³². Nieco poniżej powtarza w zasadzie to samo, zwracając uwagę na misyjny zapal duchownego, który gorąco pragnął nawracać niewiernych: „Того бо ради и языкъ Пермьский покоушашесе изоучити. И того дѣля и грамотоу Пермьскую сотвори, понеже зѣло желааше и велми хотяше еже шествовати въ Перми и оучити люди некрошченя, и обращати неверныя челоувѣки и приводити я ко Христоу Богу, въ вѣроу кристианьскоую”³³. Nie jest to typowe dla Epifaniusza splatanie słów i gra synonimów, lecz wyraźne powtórzenie tej samej informacji, co świadczyć może o tym, że osiągnięcie to było szczególnie warte podkreślenia. Opracowanie alfabetu i pisma umożliwiło prace nad tłumaczeniami i spisywaniem ksiąg w języku, który dotąd w zasadzie był jedynie mową nieschryścianizowanego ludu³⁴. Z racji tego, że rodzinny Ustiug graniczył z ziemią zamieszkałymi przez Zyrian, Stefan prawdopodobnie już od młodości miał kontakt z tamtejszym językiem³⁵. W niczym nie umniejsza to jednak jego dokonań, a stworzenie odrębnego alfabetu jest w dziele Epifaniusza wskazywane jako osiągnięcie wręcz niezwykle³⁶.

Gierasim. J. Korpela, *Stefan von Perm*, dz. cyt., s. 482.

32 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

33 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

34 Zyrianie nie posiadali własnego pisma, stosując jedynie specyficzne znaki plemienne (tamgi). А. Б. Ефимов, *Очерки по истории миссионерства*, dz. cyt., s. 72.

35 Н. С. Борисов, *Возвышение Москвы*, Москва 2011, s. 416; Т. Р. Руди, *О топике миссионерских житий (житие Стефана Пермского в контексте агиографической топике)*, „Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология” 13 (2014) no. 2: *Филология*, s. 136; П. Ф. Лимеров, *Зырянский Апостол*, dz. cyt., s. 278.

36 Н. К. Гудзий, *История древней*, dz. cyt., s. 251.

Wskazując na wzbudzony w Stefanie zapal misyjny, hagiograf znów zwrócił uwagę na to, jak zdobyta wiedza i mądrość wpłynęła na jego dalsze losy. Najpierw odczytany w księgach duchowny dorósł do realizacji decyzji, którą rozważał już od dłuższego czasu, a myśl szybko przełożył na konkretne czyny: „Не токмо же помысли, но и дѣломъ сотвори. И сице же емоу уомысливъшоу, еже издавна то оу него съдоумано бяше”³⁷. Przekonanie o konieczności nawracania pogan wiązało się z tym, że zbliżał się rok 7000 ery bizantyńskiej, co przez część mieszkańców średniowiecznej Rusi interpretowane było jako niechybny koniec świata³⁸. Hagiograf przedstawił więc Stefana jako człowieka, który potrafił odczytywać znaki czasu i odpowiadać na Boże wezwanie, bo to ostatecznie Bóg posłał go do szerzenia Ewangelii: „воздвиже Богъ оугодвива своего Стефана въ та времена и оустрой его быти проповѣдника и слоужителя словоу иствниоумоу, и строителя тайнамъ его, и учителя Перми; яко древле во Израили Веселѣила, наполни его мудрости и разоума, и хитрости”³⁹. Bardzo wymownie wybrzmiewa w tym miejscu porównanie Stefana do biblijnego Besaleela, którego zgodnie z Księgą Wyjścia Bóg obdarzył „mądrością, rozumem i umiejętnością wykonywania wszelkiego rodzaju prac” (Wj 31, 3).

Misjonarz

Moment, w którym Epifaniusz wskazał na zrodzoną w umyśle Stefana ideę udania się do ludu Zyrian celem ich nawrócenia, kończy początkową partię utworu. Opis młodości i odbytej w klasztorze formacji intelektualno-duchowej permskiego misjonarza stanowi niewiele ponad 1/10 całości hagiograficznego dzieła⁴⁰. Mimo to autor w tej drobnej części zastosował blisko 30 różnego rodzaju zwrotów wskazujących na umysłowe walory i pęd do wiedzy Stefana. Informacja o posłaniu duchownego na misję

37 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 122.

38 N. Zernov, *Wschodnie chrześcijaństwo*, tł. J. S. Woś, Warszawa 1967, s. 114; *Русское православие. Вехи истории*, ред. А. И. Клибанов, Москва 1989, s. 97; J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, dz. cyt., s. 293; Н. С. Борисов, *Возвышение Москвы*, dz. cyt., s. 173.

39 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 125.

40 N. Mayhew, *Reading the Body*, dz. cyt., s. 67.

przez kołomneńskiego biskupa Gierasima zmienia dotychczasową narrację utworu, w którym skupiono się teraz na przedstawieniu szczegółów związanych z działalnością ewangelizacyjną. Uwag odnośnie do intelektualnych przymiotów Stefana jest już zdecydowanie mniej, ale wynika to poniekąd także i z tego, że udanie się na misję nie było tylko odpowiedzią na Boże wezwanie. Miłujący księgi i pragnący ciągle pogłębiać swą wiedzę Stefan zdecydował się na działalność pośród niepiśmiennego ludu. Jak słusznie zauważył Gieorgij Fiedotow, Epifaniusz, który tak mocno akcentował wcześniej umiłowanie nauki swego bohatera, wskazał, że potrafił on świadomie zrezygnować ze swoich pasji i zainteresowań, aby poświęcić się dla innych. Decyzja Stefana była więc także swoistą kenozą, unізieniem i wyrzeczeniem się siebie⁴¹.

Początki działalności misyjnej Stefana, które Prochorow sytuuje na przełom lat 1379/1380⁴², naznaczone były sporymi trudnościami wynikającymi m.in. z oporu i wrogości miejscowej ludności, która: „убити его хотяхоу”⁴³. Epifaniusz wspomniał, jak świadom swej bezradności misjonarz uciekał się do przepelnionej cytatami z Pisma Świętego modlitwy. Dla autora była to znakomita okazja do zaprezentowania Stefana jako osoby biegle posługującej się biblijnymi tekstami. Krzewiciel chrześcijaństwa, który przybył do ziemi zamieszkałej przez Zyrian, był człowiekiem wielkiej wiary i ufności. Widząc opór ludności, modląc się, błagał Boga o pomoc. Dopiero po tym modlitewnym akcie Stefan potrafił wykazać się heroicznym i godnym podziwu czynem. Tym, którzy chcieli go zabić zatrutymi strzałami, ewangelicznie odpowiedział, że nie boi się tych, którzy zabijają ciało, lecz tych, którzy mogą uśmiercić duszę⁴⁴.

Zaraz po tym wydarzeniu Epifaniusz przywołał kolejny przykład pełnego odwagi i zawierzenia Bogu działania misjonarza, który postanowił zniszczyć pogańskie miejsce kultu. Ustęp ten jest niezwykle ciekawy, gdyż przekazuje czytelnikom trudne do wytłumaczenia, ale w ostatecznym rezultacie skuteczne poczynania Stefana. Wykorzystując moment, w którym

41 G. Fiedotow, *Święci Rusi*, dz. cyt., s. 119.

42 *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 17. Jewgenij Gołubiński uważał, że nastąpiło to nieco wcześniej, czyli między rokiem 1378, a 1379. Zob. E. Голубинский, *История русской церкви*, dz. cyt., т. 2, ч. 1, s. 275.

43 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 128.

44 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 131–132.

czczone przez tubylców miejsce pozostawione było bez opieki, ewangelizator zaczął obalać ołtarze i palić symbole religijne Zyrian. Co szczególnie interesujące, po sprofanowaniu pogańskiego sanktuarium, misjonarz nie uciekł, lecz pozostał na miejscu i umocniony łaską Boga („Божією благодатію крепляшесь”) oczekiwał na dalszy bieg wypadków. Oczywiście, gdy poganie ujrzeli dokonania Stefana, wpadli w wielki gniew i postanowili go zabić: „обступоиша же его отвсюду, и напрасно остріемъ топоровъ своихъ хотяху ссѣщи его”⁴⁵. Misjonarz nie podjął próby ucieczki, nie bronił się, walcząc do ostatniego tchu, lecz osaczony przez wrogo usposobionych pogan, zawierając swe życie Bogu, zaczął się modlić i nauczać pogan. Zgodnie z relacją Epifaniusza, z całego tego zamieszania Stefan w cudowny sposób wyszedł bez szwanku.

Przywołanie tych dwóch przykładów z początku akcji misyjnej Stefana pokazuje, że nie afiszował się on swoją wiedzą, nie była ona elementem, którym pragnął przekonać pogan do przyjęcia chrześcijaństwa. Jeżeli coś mogło budzić podziw Zyrian, to przede wszystkim heroiczna, granicząca z szaleństwem postawa przybysza. Epifaniusz nie odpowiada jednak na pytanie, czy niezaprzeczalna odwaga i głębokie zaufanie Bogu, którymi odznaczał się misjonarz, wynikały z posiadanej wiedzy, której mozolne zdobywanie opisane zostało w poprzedniej części utworu. Niemniej hagiograf, opisując początek działalności ewangelizacyjnej świętego, wskazał na jego dosyć niezablonowe posunięcia. Motyw ze zniszczeniem pogańskiego sanktuarium i spokojne oczekiwanie na reakcję miejscowych zdradza prowokacyjne wręcz zachowanie Stefana, który niejako szukał męczeńskiej śmierci. W tym miejscu nasuwa się jednak pewna wątpliwość: gdyby misjonarz rzeczywiście przewidział dla siebie taką właśnie rolę, to w jakim celu podejmował trud opracowania alfabetu na potrzeby misji? Wyjaśnienie tej sprzeczności można oczywiście znaleźć w specyfice gatunku literackiego, jakim jest hagiografia, która zakłada przedstawienie wyidealizowanego duchowego portretu świętego⁴⁶. W istocie Epifaniusz pokazał czytelnikom niezwykle postać, która odznaczała się niezachwianą wiarą i ufnością. Fakt, że swoim zachowaniem Stefan niemalże zmuszał Boga do działania wskazuje, że we wspomnianych cnotach osiągnął

45 *Слово о житіи*, dz. cyt., s. 132.

46 J. Charkiewicz, *Zarys hagiografii prawosławnej*, Warszawa 2011, s. 34.

swoistą doskonałość. Pozostawiając na boku dominujący w utworze kanon hagiograficzny, warto wskazać na inną okoliczność, która może tłumaczyć zachowanie Stefana na początku jego misyjnej działalności. Bohater Epifaniuszowego dzieła pochodził z Ustjuga, jednego z ważniejszych ruskich grodów na północy, które w powszechnym przekonaniu stanowiło tamtejszy kraniec „ruskiej ziemi”. W opinii mieszkańców Rusi dalej rozciągały się już tylko ziemie pogańskich ludów⁴⁷. Przedstawiciele tych społeczności przybywali do rodzinnego miasta Stefana w celach handlowych, dzięki czemu ten już od młodości miał możliwość ich obserwowania i wsłuchiwania się w ich egzotyczną mowę, co później miało mu ułatwić pracę nad stworzeniem alfabetu⁴⁸. Nie można wykluczyć, że zanim misjonarz rozpoczął swoją działalność miał przynajmniej orientacyjne pojęcie nie tylko o języku i obyczajach Zyrian, ale być może znał także ich mentalność. Tego rodzaju hipoteza może wyjaśniać, dlaczego Stefan zdecydował się na nieszablonowe i graniczące z szaleństwem posunięcia. Niewykluczone, że wiedział, iż do żyjącego w surowym klimacie ludu bardziej przemówią gesty zdradzające odwagę i pewność siebie niż najbardziej wyszukane słowa. Nakreślone okoliczności zdają się wskazywać, że do podjętej misji święty przygotował się w sposób znakomity, że ją perfekcyjnie przemyślał i zaplanował. Jest to kolejne świadectwo jego niepoślednich walorów umysłowych i życiowej zaradności.

Po opanowaniu pierwszych trudności i przełamaniu oporu Zyrian Stefan przystąpił do zasadniczej już pracy misyjnej polegającej na nauczaniu zasad nowej wiary. Epifaniusz przytoczył gorącą przemowę duchownego, który namawiał miejscowych do porzucenia swych wierzeń i przyjęcia chrześcijaństwa. Nawołując miejscowych do rezygnacji z pogaństwa, misjonarz wskazywał, że krok ten będzie tryumfem rozumu: „Возмѣте свѣтъ разума, възрите на высоту разумную умными очима вашими, останитесь болвановъ и кудесовъ и всѣхъ пермскихъ пошливъ. Познайте истинваго Бога и творца всемогущаго спасти душа ваша”⁴⁹. Nauka Stefana okazała się skuteczna, gdyż część spo-

47 М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Санкт-Петербург 2008, s. 307.

48 *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 7; Н. С. Борисов, *Возвышение Москвы*, dz. cyt., s. 416.

49 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 133.

łeczności Zyrian, łącznie z tymi, którzy nie tak dawno planowali zabić misjonarza, zaczęli przyjmować chrzest: „И тако помалу множашеся стадо Христово и подробну прибываше христианъ”⁵⁰. Jak zaznaczył autor dzieła, proces nawracania Zyrian był powolny i stopniowy, a lokalna społeczność podzieliła się na zwolenników chrześcijaństwa i ich oponentów. Ci ostatni przybywali do zbudowanej przez Stefana cerkwi, by podziwiać jej piękno i aby dyskutować ze Stefanem. W szranki na argumenty stawali także miejscowi wróżbici i czarownicy („волсви” i „кудесници”), ale przybyły z Rusi misjonarz ze wszystkich dysput wychodził zwycięsko, tak że z czasem nikt nie ośmielał się spierać z nim w kwestiach wiary: „никтоже ктому нигдѣже не смѣя спиратись съ ним о вѣрѣ”⁵¹. Taki bieg wypadków jest konsekwencją tego, w jaki sposób Epifaniusz przedstawił czytelnikom postać Stefana w pierwszej części utworu. Także i teraz pojawiła się okazja do zaprezentowania charakterystyki odznaczającego się niepoślednimi zdolnościami intelektualnymi świętego, który przedstawiony został jako: „чюдный дидаскаль, испо(л)нь мудрости и разума, иже бе измлада научился всей внешней философи и книжной мудрости и грамотичней хитрости, ктому же еще добраго ради исповедания и чюднаго ради наказания его, изряднаго ради учения его дасться ему даръ благодатный и слово разума и мудрости”⁵². Wyjaśniając, skąd wynikała wyjątkowa mądrość Stefana, hagiograf zaznaczył, że była ona darem, czy nawet nagrodą za jego dobroć i zapał misyjny. Akcentowanie tego, że umysłowe walory Stefana nie były tylko jego własną zasługą, miało miejsce już w pierwszej części utworu, gdzie zaznaczono, że nadzwyczajna łatwość w przyswajaniu wiedzy możliwa była dzięki Bożej pomocy. Święty nie zmarnował otrzymanej łaski, odczytał Boże powołanie i znaki czasu, a następnie ruszył na misję. W oczach Epifaniusza Bóg nagrodził Stefana za jego działalność, która możliwa była dzięki nabywanej od najmłodszych lat mądrości. Wynika z tego, że swoją postawą bohater utworu zapracował na „pomnożenie” daru. Podkreślane w „Żywocie” walory intelektualne permskiego misjonarza, w tym akurat miejscu posłużyły hagiografowi do wskazania jego wielkiej świętości.

50 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 133.

51 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 134.

52 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 134.

Wyjątkowość Stefana nie polegała jedynie na tym, że odznaczał się nadprzeciętną wiedzą, którą potrafił zastosować w praktyce. Kolejne fragmenty utworu opisują, że duchowny posiadał także umiejętność jej przekazywania. Nowo ochrzczonych, czy to dorosłych, czy dzieci, uczono czytać i pisać, aby mogli posługiwać się księgami liturgicznymi. Tych, którzy posiadli te umiejętności, Stefan przeznaczał do wykonywania funkcji cerkiewnych. W ten sposób tworzyły się podwaliny pod lokalny Kościół⁵³. Działalność misjonarza sprawiła, że wraz z powstawaniem cerkiewnych struktur zaczęła rozwijać się także lokalna piśmienność: „и такъ оттолѣ другъ друга учаху грамотѣ, и отъ книгъ книгу преписующе, умножаху, испълнающе”⁵⁴.

Dysputa z Pamem-sotnikiem

Kluczowym, czy też – jak to określa Jerzy Strzelczyk – przełomowym momentem działalności misyjnej Stefana była jego konfrontacja z najważniejszym pogańskim kapłanem ludu Zyrian, niejakim Pamem⁵⁵. Prawdopodobnie wydarzenie to miało miejsce pod koniec 1380 roku, a wspomniany rywal świętego oprócz pełnienia funkcji sakralnych był także kimś w rodzaju lokalnego przywódcy⁵⁶. Stefanowi przyszło więc zmierzyć się z poważnym przeciwnikiem, którego w dziele Epifaniusza przedstawiono jako postać cieszącą się wśród nieochrzzczonej części ludu wielkim autorytetem. Pam był dla nich przewodnikiem i nauczycielem, i to głównie dzięki jego staraniom kultywowano lokalne wierzenia: „яко того влѣшвениемъ управлениѣ быти Прмьстѣй земли, и яко того утверженіемъ утвержается идольская вѣра”⁵⁷. Starcie pogańskiego kapłana z chrześcijańskim misjonarzem nie było tylko rywalizacją dwóch programów religijnych. Wykazało ono także wyższość wiary opartej

53 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 135; В. Б. Помелов, В. А. Сахаров, Л. Г. Сахарова, *Просветительская деятельность*, dz. cyt., s. 54.

54 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 135–136.

55 J. Strzelczyk, *Апостолowie Европы*, dz. cyt., s. 295.

56 *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 19.

57 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 138.

na Piśmie Świętym, księgach i wielkowiekowej tradycji nad wierzeniami, które oparte były na zaklinaniu, czarach i wróżbach („волхование”)⁵⁸.

Walczący z chrześcijaństwem Pam działał sprytnie i rozmyślnie. Zdając sobie sprawę, że wiara neofitów nie była jeszcze okrzepla, zaczął przekonywać ich, aby powrócili do porzuconej religii. Jego liczne namowy nie przynosiły oczekiwanego efektu. Jednak pogański przywódca nie dawał za wygraną i gdy zawodziła słowna argumentacja, starał się przeciągnąć nowo ochrzczonych na swoją stronę poprzez obłaskawianie pochlebstwami, a nawet przekupstwo. Podjęte przez niego działania okazały się nieskuteczne, gdyż jak pisze Epifaniusz: „бѣше же учение его на векиа хулы и ереси, и порча, и невѣрства, и кощуны, и детскихъ смех”⁵⁹. Trudno oczekiwać od hagiografa innej charakterystyki pogańskich wierzeń. Natomiast w przekazie tym istotne jest to, że Pam, dawny autorytet i duchowy przywódca lokalnej społeczności, nie zdołał przekonać swych rodaków do odrzucenia nowej wiary. Wynika z tego, że podjęte przez Stefana działania misyjne i jego nauka okazały się skuteczne. Dla nawróconych Zyrian wierzenia, których orędownikiem był pogański kapłan, były takie, jak dla Epifaniasza: pełne herezji, bluźnierstwa i co najwyżej mogły budzić śmiech.

Religijna dojrzałość ochrzczonych przez Stefana Zyrian uzewnętrzniła się, gdy Pam zwrócił się do nich z płomienną przemową, w której wytykał Stefanowi, że jest obcy i młody, podczas gdy on nie dość, że był ich rodakiem, to i z racji wieku przemawiało za nim większe doświadczenie. Pogański kapłan przypominał, że to on był ich pierwszym nauczycielem i to jego winni słuchać bardziej niż przybysza z Moskwy. Tyradę Pama nawrócony lud skwitował wymownym zdaniem podkreślającym przewagę umysłową Stefana nad pogańskim wieszczem: „не можемъ противитися съ Стефаномъ противу смыслу и разуму его, вмже глаголаше, иже ему съ нами крѣпко бравшуся словесы еуангельскими, апостольскими, пророческими, паче же отеческими и учительскими и побеждени быхомъ словесы его, и плѣнени быхомъ учениемъ его”⁶⁰. Mądrość misjonarza oka-

58 A. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996, s. 61.

59 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 138.

60 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 139.

zała się orężem, którym podbił i podporządkował sobie Zyrian. Jeśli Pam chciał odzyskać swoje wpływy, musiał wykazać wyższość nad Stefanem.

Początkowo konfrontacja między pogańskim kapłanem a misjonarzem miała charakter religijnej dysputy. Zaczęła się ona od pełnej buty deklaracji Pama, który ogłosił, że nie boi się dyskusji z uczonym przybyszem i jego uczniami. Epifaniusz przywoływał wywody poganina, który starał się wykazać wyższość swoich wierzeń nad chrześcijaństwem, zapewniając, że opieka wielu bóstw jest zawsze skuteczniejsza niż wsparcie jednego Boga. Potwierdzeniem tych słów było wskazanie na dotychczasową pomyślność ludu Zyrian, który z powodzeniem eksploatował lasy i rzeki, a zdobywane w ten sposób dobra sprzedawał na krańce świata. Dowodem na wyższość pogaństwa nad wiarą, którą reprezentował Stefan, miał być także fakt, że krajanie Pama potrafili w pojedynkę upolować niedźwiedzia, podczas gdy w kraju przybysza tego rodzaju łowy wymagają ekspedycji większej grupy ludzi. Trudno tu doszukać się wysublimowanego doboru argumentów, ale jak słusznie zaznaczyła Jitka Komendowa już same ich zrelacjonowanie stanowi w hagiografii niezwykłą rzadkość⁶¹. W odpowiedzi na prowokacyjne pytania i uwagi pogańskiego kapłana Stefan na podstawie Pisma Świętego zaczął wyklądać historię zbawienia: „отъ сьтвореніа мира, отъ созданія твари, еже есть отъ Адама, даже и до распятія Христова и въскресенія и вознесенія, таче и до скончанія мира”⁶².

Mimo starań Stefana Pam pozostawał głuchy na przywoływane przez misjonarza argumenty. O ostatecznym sukcesie nie zdecydowała wiedza i erudycja, lecz heroizm i odwaga. Brak zgody i karkołomność prowadzonych dyskusji spowodowały, że obaj rywale zdecydowali się na próbę ognia i wody, która miała polegać na wspólnym przejściu przez gorejące ognisko oraz przewędrowaniu między przeręblami pod taflą zamarniętej Wyczegdy. Wyjście cało z tej konfrontacji miało ostatecznie wykazać, która z religii jest prawdziwa. Stefan, który już kilkakrotnie pokazał, że nie boi się śmierci w imię swojej wiary, chwycił rękę Pama i śmiało ruszył w kierunku ognia. Pogański kapłan nie potrafił wykazać się podobnym

61 Й. Комендова, *Спор о вере*, dz. cyt., s. 19.

62 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 143.

heroizmem i ostatecznie wycofał się z próby. Podobnie było, gdy chrześcijański misjonarz szykował się do wejścia w przerębel. Ostatecznie zdyskredytowany poganin musiał uznać wyższość Stefana i opuścić krainę⁶³.

Choć w opisie Epifaniusza zwycięstwo nad Pamem było tryumfem heroizmu i odwagi, trudno dopatrzeć się w nim ignorowania roli rozumu i wiedzy. Z narracji hagiografa bardziej przebija prawda o tym, jak obie cnoty nawzajem się uzupełniały. Dokładne zrelacjonowanie konfrontacji z Pamem miało na celu – jak się wydaje – umniejszenie jego postaci. Mimo że Stefan przedstawiał mu pełne mądrości wywody, poganin nie potrafił ich przyjąć. Gdy starał się bronić swej rodzimej wiary, dobierał dość prymitywne argumenty. Ostateczne poskromienie Pama siłą rzeczy musiało dokonać się prostymi środkami.

Biskup

Pokonanie największego pogańskiego kapłana otworzyło Stefanowi drogę do dalszej nieskrępowanej pracy nad dziełem utwierdzenia chrześcijaństwa wśród Zyrian. Epifaniusz wspomina o wzmożonej pracy duszpasterskiej, której owocem były liczne chrzty ludzi z różnych grup wiekowych. Obok katechizacji misjonarz nie rezygnował z dalszego studiowania ksiąg oraz prac pisarskich i translatorskich, co było jego stałym zajęciem. Rozmach działalności ewangelizacyjnej sprawiał jednak, że Stefanowi coraz częściej brakowało czasu, dlatego: „и в ноцехъ ивождѣ безъ сна пребывашо и бдѣнія повсегдашняя сътворяше”⁶⁴. Podjęty trud i poświęcenie okazały się owocne i zakładana przez misjonarza nowa wspólnota chrześcijańska stale i dynamicznie się rozwijała. Rodzący się Kościół z czasem odczuł potrzebę biskupiej posługi, a ponieważ ziemia Zyrian znajdowała się na peryferiach ówczesnej metropolii, koniecznością była obecność eparchy na miejscu⁶⁵. Stefan udał się do Moskwy, by prosić ówczesnego zwierzchnika ruskiej Cerkwii Pimena oraz księcia Dymitra Iwanowicza o wyznaczenie odpowiedniego władcy.

63 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 144–145.

64 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 147.

65 Е. Голубинский, *История русской церкви*, dz. cyt., т. 2, ч. 1, s. 287–288.

Zgodnie z relacją Epifaniasza decyzja o biskupiej nominacji wywołała ożywione dyskusje i początkowo nie było zgody odnośnie do tego, kto winien pełnić tę funkcję: „ови же сего понимаху, друзии же другого вдергиваху”⁶⁶. Ostatecznie zarówno metropolita, jak i moskiewski książę po wspólnej naradzie zdecydowali, że najlepszym kandydatem będzie sam Stefan, którego doceniano nie tylko jako gorliwego duchownego i misjonarza, ale także jako: „мужа добра, мудра, разумна, смыслена, умна суща и хитра, и всячески добродѣтели украшена”⁶⁷. Najwyższym dostojnikom nie uszło uwadze także i to, że kandydat posiadał „учительства даръ”, a także: „слово премудрости и разума”⁶⁸. Oprócz tego: „и грамоты розныя умѣт... и языки инѣми възлаголеть к людемь, и чымъствию душевными и тѣлесными благопотребенъ есть”⁶⁹. Z przywołanych słów ruskiego hagiografa bezsprzecznie wynika, że o dokonanej zimą 1383/1384 roku⁷⁰ nominacji Stefana na biskupa zadecydowały jego niepoślednie walory intelektualne.

Patrząc na ten fragment dzieła Epifaniasza, w którym opisano, w jaki sposób Stefan otrzymał biskupią godność, warto zatrzymać się na wzmiankowanych sporach odnośnie do kandydatury. Choć hagiograf tego wątku nie rozwijał, trudno dziwić się zaistniałej różnicy zdań. Powołanie nowego eparchy siłą rzeczy wiązało się z wyodrębnieniem dla niego samodzielnego władczestwa, a to burzyło pewien porządek rzeczy⁷¹. Od XIII wieku bezkresne terytoria północnej Rusi były obszarem rywalizacji nowogrodzko-moskiewskiej. Utworzenie w tym regionie nowego biskupstwa z przyślanym z Moskwy hierarchą na czele uderzało w pozycję Nowogrodu⁷². Nie dość, że słabły tam polityczne wpływy nadilimnickskiej „republiki”, to uszczuplano także jurysdykcję nowogrodzkich archiepiskopów, którzy (przynajmniej teoretycznie) swoją duchową opiekę rozciągali na ziemię

66 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 147.

67 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 148.

68 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 148.

69 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 148.

70 *Московский летописный свод конца XV века*, [w:] *Полное Собрание Русских Летописей* (dalej: ПСРЛ), т. 25, Москва 2004, s. 211; *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 23.

71 J. Korpela, *Stefan von Perm*, dz. cyt., s. 485.

72 A. С. Хорошев, *Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.)*, Москва 1986, s. 126–127.

Zyrian. Tego rodzaju rozwiązanie musiało spotkać się z reakcją tamtejszego władcy mogącego uważać, że ingerowano w wewnętrzne sprawy jego eparchii⁷³. Okoliczności, w jakich powstawało biskupstwo permskie, powodowały, że decyzja odnośnie do tego, kto miał jej przewodzić, nie była rzeczą błahą. Być może w sporach, o których pisze Epifaniusz, nie chodziło nawet o obsadę personalną, ale w ogóle o całą zasadność powołania nowego władcy. Tak czy inaczej, Pimen wraz z Dymitrem Iwanowiczem zdecydowali, że eparchia powstanie. Od początku wiedzano, że ten, kto stanie na jej czele, będzie musiał zmierzyć się z szeregiem wyzwań. Należało kontynuować pracę misyjną, od podstaw tworzyć struktury cerkiewne i być gotowym na wrogie posunięcia ze strony Nowogrodu. Powierzenie tej roli właśnie Stefanowi jest najlepszym dowodem tego, jak wysoko ceniono go w Moskwie.

Posiadanie święceń biskupich spowodowało, że podjęta przez Stefana misja mogła rozwijać się jeszcze dynamiczniej. Duchowny zakładał nowe świątynie, a nade wszystko wyświęcał kolejnych duchownych, którzy wspierali go w pracy duszpasterskiej. Całą akcją misyjną, zarówno przed chirotonią Stefana, jak i po niej prowadzono na podstawie stworzonego przez niego alfabetu. Biskup nieustannie: „грамотѣ Пермъской учаше а, и кнѣгы писаше им”, tak, że podlegli mu duchowni w coraz liczniejszych cerkwiach w: „Пермъскимъ языкомъ служакы”⁷⁴. Opracowane przed laty przez misjonarza pismo zaczęło być używane na szeroką skalę w liturgii i działalności ewangelizacyjnej. Epifaniusz, doceniając nowatorstwo podjętych przez Stefana działań, w wielu miejscach wzmiankował o powstaniu i zastosowaniu nowego alfabetu. Relacje hagiografa połączone zostały z opisami działalności misyjnej, nauczania pogan, tłumaczenia dla nich prawd wiary, liturgii i fragmentów Pisma Świętego. Układ ten może sprawiać wrażenie, że doniosłość dokonań Stefana ograniczała się jedynie do przestrzeni religijnej⁷⁵. W utworze wyraźnie jednak zaznaczono,

73 *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 25.

74 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 149.

75 W tym miejscu warto przywołać opinię Pawła Limerowa, który słusznie podkreślił, że to właśnie fakt, iż stworzony przez Stefana język sprawdził się w przestrzeni religijnej, najlepiej potwierdza wielkość jego umysłu. Samo opracowanie i upowszechnienie alfabetu są dokonaniem niezwykłymi, ale umiejętność przełożenia na nowy język abstrakcyjnych często pojęć teologicznych musi budzić jak najbardziej uzasadniony

że dzięki staraniom misjonarza przyjęciu chrześcijaństwa towarzyszył rozwój kultury miejscowego ludu, który dotąd nie znał pisma i nie wiedział, czym są księgi: „Не токмо бо святым крещениемъ просвѣти, ано и грамотѣ сподоби я и книжный разоумѣ дарова имь и писание предасть имь, еже новую грамоту сложи, еже незнаемую азыбуку Пермъскую съчини и, тѣми писменными словесы книги мнози написавъ, предасть им, егоже дотолѣ вѣкъ свой не стяжаша. Преже убо крещенія Пермяне не имѣяху у себе грамоты и не разумѣваху писанія, и отиноуд не знаяху, что есть книги”⁷⁶.

Powiązane z działalnością misyjną przekazanie Zyriantom umiejętności posługiwania się pismem wpisuje się w szerszy kontekst biskupiej działalności Stefana wśród tego ludu. Hierarcha rozumiał swoją posługę bardzo szeroko i nie ograniczał jej jedynie do kwestii religijno-liturgicznych. Z troską o los powierzonych sobie wiernych czuł się za nich odpowiedzialny także w wymiarze społecznym. Z inicjatywy władzy zakładano nowe cerkwie, a wraz z nimi rozszerzała się sieć szkół, oprócz tego tworzono szpitale i przytułki. Gdy Zyrianie musieli zmagać się z atakami sąsiednich ludów, czy też nowogrodzkich uszkujników, Stefan potrafił zorganizować skuteczną obronę. Reagował, gdy w jego eparchii zapanował głód i nie bał się prosić moskiewskiego władcę o obniżenie danin, które ciążyły nad jego wiernymi⁷⁷.

W obliczu zagrożenia herezją

Troska nad losem Zyriant tak mocno leżała na sercu biskupa, że spodziewając się nadchodzącej śmierci, Stefan czuł się w obowiązku przekazać

podziw. П. Ф. Лимеров, *Зырянский Апостол*, dz. cyt., s. 280. Równie interesujące jest wyrażone przed wielu laty stwierdzenie Jewgenija Gołubińskiego wskazującego, że prowadzenie misji i organizacja eparchii, w której stosowano odrębny język liturgiczny, były nowatorstwami wymagającymi zgody władz kościelnych. Zob.: Е. Голубинский, *История русской церкви*, dz. cyt., т. 2, ч. 1, s. 274–275. Uzyskanie takiej aprobaty przez Stefana zdradza, że duchowny potrafił dobrze uargumentować swoje działania przed metropolitą, co jest wymownym potwierdzeniem jego erudycji, sztuki przekonywania i wiedzy teologicznej.

76 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 151.

77 *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 25; J. Strzelczyk, *Апостолы Европы*, dz. cyt., s. 297; А. Б. Ефимов, *Очерки по истории миссионерства*, dz. cyt., s. 76–77.

swemu Kościołowi ostatnie pouczenie. W tekście tym akcentowana jest przestroga przed herezją, tymi, którzy będą kusić „złymi słowami”, i nauczycielami głoszącymi naukę sprzeczną z Ewangelią. Biskup polecał, aby wierni ich odtrącili, nawet jeżeli piewcy nowych prawd wydawać się będą ludźmi mądrymi⁷⁸. Założenie, że młoda Cerkiew w ziemi Zyrian będzie narażona na tego typu zagrożenia tłumaczy podejmowane przez lata działania biskupa-misjonarza, który nie szczędził trudu, by przekazywane chrześcijaństwo nie było nazbyt powierzchowne. Dla zabezpieczenia przed herezją niezbędne było solidne, intelektualne ugruntowanie wiary, a tego elementu Stefan w swej pracy duszpasterskiej nie zaniedbywał. Jak wielokrotnie wzmiankował Epifaniusz, apostoł Permu był człowiekiem obeznanym w księgach, a wszelkie trudne miejsca w Piśmie Świętym potrafił znakomicie wytłumaczyć: „и все, елико мнѣти нужное и недовѣдомое лежащее въ святом писании, удобъ сіа могий разрѣшити и протолковати добре”⁷⁹.

Problem zagrożenia herezją wybrzmiewa także w momencie, gdy wspomniano o śmierci Stefana⁸⁰. Wieść o zgonie biskupa wywołała wśród Zyrian ogromny smutek opisany przez Epifaniusza w literackiej lamentacji kończącej utwór. Wierni pogrążonej w żałobie eparchii nazywali swego zmarłego władycę nauczycielem apostołem, ale także wodzem i przewodnikiem: „Тебе же, о епископе Стефане, Пермская земля хвалить и честит яко апостола, яко учителя, яко вожа, яко наставника, яко наказателя, яко проповедника”⁸¹. Jak zaznacza Nick Mayhew, spisany przez hagiografa poetycki płacz ludu permskiego jest świadectwem bardzo bliskiego, emocjonalnego wręcz związku wiernych z ich biskupem⁸². Jednak szereg wzniosłych słów i prezentacja smutku całej permskiej społeczności nie były wywołane jedynie poczuciem wielkiej straty. Osierocona Cerkiew opłakiwała swego pasterza ze świadomością, że wraz z jego śmiercią: „подпора церковная порушалася, и столпъ

78 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 158.

79 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 154.

80 Stefan zmarł w czasie jednej ze swoich podróży do Moskwy 26 kwietnia 1396 roku: *Московский летописный свод*, dz. cyt., s. 226.

81 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 161.

82 N. Mayhew, *Reading the Body*, dz. cyt., s. 74.

церкви отъяся”⁸³. Pozbawieni swego duchowego przywódcy wierni eparchii permskiej zaczęli żyć w poczuciu zagrożenia ze strony heretyków i innowierców, którzy natychmiast mogli przystąpić do szturm na bezbronną Cerkiew: „рать еретиков наступает, и рать еретичьская люте зило вооружается на церковь а воеводы несть, иже бы ихъ пороком духовным рошибал и разгналъ, и расточиль, и распудиль”⁸⁴.

Choć w utworze ani razu nie wspomniano o herezji nowogrodzkich strigolników, trudno oprzeć się wrażeniu, że przywołane fragmenty dotyczą właśnie tej religijnej kontrowersji, w której zwalczenie Stefan prawdopodobnie był bezpośrednio zaangażowany. Mniej więcej od połowy XIV wieku Cerkiew w Nowogrodzie musiała zmierzyć się z poważnym problemem rozłamu pośród wiernych. Część z nich, zarzucając duchowym grzech symonii, zaczęła kontestować niemal całą hierarchię cerkiewną i odrzucać część sakramentów. W ten sposób powstał specyficzny odłam religijny zwany niekiedy sekta, czy też herezją strigolników⁸⁵. Głoszone przez nich poglądy zaczęły być niebezpieczne dla istniejącego porządku, stąd w roku 1375 skazano na śmierć trzech przywódców ruchu⁸⁶. Surowa kara nie powstrzymała rozwoju herezji, której idee wkrótce przeniknęły także do pobliskiego Pskowa. Aby zdławić wrogą Cerkwi ideologię, w roku 1382 patriarcha Nil poprzez Dionizego Suzdalskiego przesłał nowogrodzianom swoje orędzie. Głos znad Bosforu nie okazał się jednak skuteczny i po pewnym czasie do strigolników skierowano kolejne pismo wytykające ich błędy. Zgodnie z adnotacją latopisarską w roku 1386 do Nowogrodu przybył Stefan Permski⁸⁷. Lakoniczna wzmianka źródła milczy o okolicznościach tej wizyty, natomiast część uczonych

83 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 163.

84 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 163.

85 Na temat strygotników zobacz.: Е. Голубинский, *История русской церкви*, dz. cyt., т. 2, ч. 1, s. 396–407; Н. А. Казакова Я. С. *Лурье, Антифеодальные еретические движения на Руси XIV-начала XVI века*, Москва-Ленинград 1955, s. 7–73; А. С. Хорошев, *Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики*, Москва 1980, s. 67–78; А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Москва 1993, s. 484–489; Б. А. Рыбаков, *Стригольники. Русские гуманисты XIV века*, Москва 1993.

86 *Московский летописный свод*, dz. cyt., s. 192.

87 *Новгородская Карамзинская летопись* [w:] *ПСРЛ*, т. 42, Санкт-Петербург 2002, s. 150.

skłonna jest stwierdzić, że w czasie jego obecności władcyka nowogrodzki poprosił permskiego biskupa o pomoc w zwalczeniu herezji. W ten sposób miał powstać tekst znany w historiografii jako *Pouczenie biskupa Stefana przeciw strigolnikom*⁸⁸. Z racji tego, że nie wszystkie warianty tego źródła wymieniają w tytule imię permskiego biskupa, autorstwo Stefana nie jest do końca pewne. Być może jedynie przeredagował on istniejące wcześniej pouczenie przekazane nowogrodzianom przez Dionizego Suzdalskiego⁸⁹. Nie zmienia to oczywiście faktu, że władcyka był zaangażowany w problem nowogrodzkiej herezji. Co ciekawe, w „Pouczeniu” kilkakrotnie podkreślano wykształcenie i czytanie strigolników, którzy, nawiązując do tekstów Pisma Świętego, starali się nadać swojej doktrynie intelektualne podstawy i uwiarygodnić swój przekaz⁹⁰. Do pewnego stopnia koreluje to z hagiograficznym utworem Epifaniusza. Zawarta tam, sygnalizowana powyżej przestroga, jakiej Stefan udzielił Zyrianom, miała zabezpieczyć młodą Cerkiew przed wrogami wiary. Biskup zakładał, że pośród nich znajdują się także i ci, którzy będą wydawali się mądrzy („*аще и мнится мудръ быти*”). Jeśli jednak słowa nawet najbardziej uczonego nie będą zgodne z dogmatami i nauką Cerkwi, Stefan wprost nakazywał: „*не слушайте его*”⁹¹.

88 Е. Голубинский, *История русской церкви*, dz. cyt., т. 2, ч. 1, s. 293–294; А. С. Хорошев, *Церковь в социально-политической системе*, dz. cyt., s. 75; *Русское православие*, dz. cyt., s. 89–90; Pouczenie opublikowano m.in. w dodatkach prasy: Н. А. Казакова, Я. С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения*, dz. cyt., s. 234–243.

89 Zob. rozważania G. M. Prochorowa na ten temat: Г. М. Прохоров, *Стефан – епископ Пермский*, dz. cyt., s. 415–416; *Святитель Стефан*, dz. cyt., s. 27–29.

90 Р. Г. Скрынников, *Крест и корона. Церков и государство на Руси IX–XVII вв.*, Санкт-Петербург 2000, s. 52; Б. А. Рыбаков, *Стригольники*, dz. cyt., s. 150–151.

91 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 158.

Przed wielu laty znawca hagiografii okresu staroruskiego Wasyl Kluczewski wyraził pełną słuszności opinię, że w ogólnej ocenie Epifaniusz Mędrzec był bardziej kaznodzieją niż biografem. Wspomniany historyk nie przeczył jednak, że za warstwą moralizatorską i artystycznym splataniem słów autor zebrał o Stefanie pewną bazę informacji. Znał go przecież osobiście, a dodatkowo konfrontował swoją wiedzę z relacjami świadków. Zgromadzone dane wykorzystał jednak wybiórczo, unikał wchodzenia w szczegóły i w efekcie, na kartach obszernego dzieła przedstawił dość ogólny obraz historyczny Stefana⁹². Nie ma co się temu dziwić, wszak zamiarem Epifaniusza było stworzenie dzieła hagiograficznego. Pewną osobliwością pozostaje jednak to, że stworzony przez niego utwór został przesycony wzmiankami o wyjątkowej wiedzy i mądrości świętego. Obfitość tego rodzaju informacji wynika poniekąd z tego, że Stefan rzeczywiście wyróżniał się takimi walorami. Kreśląc rys biograficzny misjonarza, Permu Georgij Fiedotow zaznaczył, iż jego życie: „udowodniło, że posiadał szczególne powołanie naukowe”⁹³. Osiągnięcia świętego, do których należało stworzenie alfabetu, skuteczna akcja misyjna, budowa struktur kościelnych, czy też zaangażowanie w działania przeciw herezji nowogrodzkich strigolników świadczą, że był on człowiekiem niepoślednim i odznaczającym się wielką wiedzą. Epifaniusz Mędrzec wielokrotnie podkreślał nadzwyczajne intelektualne walory Stefana, ponieważ ten po prostu je posiadał.

Kreśląc warstwę hagiograficzną dzieła, autor wzbogacił swój przekaz o pouczenie, że mądrość i wiedza są darami Boga i powinny być dobrze wykorzystane. Stąd też w utworze położono nacisk na umiejętność praktycznego przełożenia tych przymiotów w celu realizacji szczytnego z punktu widzenia spraw Ewangelii celu, jakim była akcja misyjna wśród pogan. W ten sposób akcentowane cnoty stały się podstawą osobistego wzrostu Stefana, skutecznego dzieła nawrócenia ludu Zyrian, zbudowania struktur cerkiewnych na pogańskiej do niedawna ziemi i zabezpieczenia jej przed błędami herezji.

92 В. Ключевский, *Древнерусские жития святых как исторический источник*, Москва 1871, s. 94–96.

93 G. Fiedotow, *Święci Rusi*, dz. cyt., s. 118.

Na ideowy przekaz utworu bezsprzecznie wpływ miał także fakt, że sam Epifaniusz zafascynowany był wszelkiego rodzaju erudycyjnością. Dobitnie widać to w tych fragmentach dzieła, gdzie autor tłumaczył się z własnych niedoskonałości warsztatowych, gdyż: „не бывшую ми во Афинѣх от оуности, не наоучихся оу философовѣ ихъ ни плетения риторьска, ни вѣтійскихъ глаголь, ни Платоновыхъ, ни Аристотелевыхъ бесед не стяжахъ, ни философия, ни хитрорѣчия не навыхох, и спроста – отинудъ всь недоумѣнія наполнихся”⁹⁴. Choć w dalszej części tekstu Epifaniusz zdał się na łaskę Boga i w Nim pokładał nadzieję na pomoc w pisaniu dzieła sławiącego dokonania Stefana, to jednak z przywołanego fragmentu widać, z jakim poważaniem pisarz podchodził do dorobku intelektualno-kulturowego antycznej Grecji. Autor zdradza nawet coś w rodzaju kompleksu wynikającego z tego, że nie miał sposobności głębszego zapoznania się z tą skarbnicą wiedzy. W innym miejscu hagiograf przywołał także osobiste doświadczenie spotkania ze Stefanem, gdy obaj prowadzili ożywione dysputy: „иже нѣкогда съ тобою спирахся о нѣкихъ о приключьшихся, или о словѣ етерѣ, или о коемъждо стисѣ, или о строцѣ”⁹⁵. Roztrząsanie znaczenia strof, wierszy i pojedynczych słów sugerują, że obaj interlokutorzy prowadzili ze sobą dogłębne rozważania. Tego rodzaju fragmenty zawarte bezpośrednio w poświęconym Stefanowi utworze wskazują, że wychwalając niezwykle intelektualne przymioty apostoła Zyrian, Epifaniusz zdradzał jednocześnie własne zafascynowanie wiedzą i mądrością⁹⁶. Podobny zachwyt widoczny jest także w jego liście napisanym do Cyryla Twerskiego, gdzie hagiograf wychwalał erudycję Teofana Greka i wspominał o swoim księgozbiorze⁹⁷.

94 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 119–120.

95 *Слово о житии*, dz. cyt., s. 166.

96 E. Л. Конявская, *Авторское самосознание*, dz. cyt., s. 157.

97 *Писмо Епифанія Премудрого к Кириллу Тверскому*, [w:] *БЛДР*, т. 6, s. 440–443. W liście do Cyryla Epifaniusz pisał, że Teofan to: „преславный мудрокъ, зѣло философ хитрь”. Hagiograf relacjonował, że artysta nie tylko wyróżniał się swoim kunsztem malarskim, ale także prowadził dysputy z przybyszami, którzy nawiedzali go w czasie pracy. Autor podkreślił, że wszyscy, którzy mieli możliwość spotkania i rozmowy z Teofanem, nie mogli nadziwić się jego mądrości. Epifaniusz pisze, że osobiście: „учащах на бѣседу к нему, любях бо присно с ним бесѣдовати”. W krótkim tekście jego autor kilkakrotnie z entuzjazmem wspominał o imponującej elokwencji greckiego mistrza. Na końcu listu Epifaniusz przypomniał Cyrylowi, jak w czasie najazdu Edygeja

Wszystkie wspomniane elementy sprawiły, że *Słowo o życiu i nauczaniu ojca naszego Stefana, który był biskupem w Permie*, nie jest jedynie utworem hagiograficznym przedstawiającym życie i działalność świętego. Obficie przywołane na kartach dzieła niepoślednie walory intelektualne misjonarza Zyrian sprawiają, że można odczytać je jako swoistą „pochwałę nauki”. Mądrość, erudycja i uczoność przedstawione zostały jako cnoty, dzięki którym główny bohater był w stanie dokonać rzeczy niebywałych i w rezultacie osiągnąć świętość. Epifaniusz opisywał je z pasją i nieskrywanym podziwem, gdyż sam był człowiekiem miłującym wiedzę. Nie przypadkiem potomni nadali mu tak wymowny przecież przydomek „Mędrzec”.

Abstract

Praise of science in the Life of Stephen of Perm

In the second half of the fourteenth century, Stephen of Perm carried out an extraordinary missionary action in the far northern reaches of medieval Rus. He converted the pagan Komi-Zyriane people to Christianity. The uniqueness of this achievement was that the local population was illiterate. To make Christianization effective, Stefan had to learn the local language, adapt the runes used by pagans and create a separate alphabet based on them. With these actions, he copied what St. Cyril and Methodius had done ages ago. The fame of the great missionary was so great that shortly after his death, the great Russian hagiographer Epiphanius the Wise decided to write *The Life of Stephen of Perm* (“Oration on the Life and Teaching of Our Holy Father Stephen, Former Bishop of Perm”). Apart from the account of the saint hero’s missionary and pastoral activity, which is dominant in the work, there are also many emphasis on his extraordinary intellectual qualities. Thus, „*The Life of Stephen of Perm*” is not an ordinary hagiographic work, but also a kind of praise of wisdom”.

KEYWORDS: Eastern Orthodox Christianity, Epiphanius the Wise, hagiography of medieval Rus, Komi-Zyryans, missionary, Stephen of Perm

na Moskwę znalazł u niego schronienie i mógł przywieźć z sobą część swoich ksiąg, wśród których znajdowały się m.in. ewangeliarze ozdobione ilustracjami Teofana Greka.

Bibliografia

Źródła

Kronika Thietmara, tłum. M. Z. Jedlicki, Kraków 2012.

Vita Joannis Dlugosch senioris canonici Cracoviensis, ed. M. Brożek, Varsoviae 1961.

Житие преподобнааго отьца нашего Феодосия, игумена Печерьскаго, [w:] *Памятники Литературы Древней Руси. XI – начало XII века*, под ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева, Москва 1978.

Житие Сергия Радонежского, [w:] *Библиотека Литературы Древней Руси*, т. 6, XIV – середина XV века, под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко, Санкт-Петербург 2005.

Московский летописный свод конца xv века, [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 25, Москва 2004.

Новгородская Карамзинская летопись, [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 42, Санкт-Петербург 2002.

Писмо Епифания Премудрого к Кириллу Тверскому, [w:] *Библиотека Литературы Древней Руси*, т. 6, XIV – середина XV века, под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко, Санкт-Петербург 2005.

Слово о житии и учении святого отца нашего Стефана, бывшего в Перми епископа, [w:] *Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко*, вып. 4, Санкт-Петербург 1862.

Literatura

Charkiewicz J., *Zarys hagiografii prawosławnej*, Warszawa 2011.

Fiedotow G., *Święci Rusi (X–XVII w.)*, przeł. H. Paprocki, Białystok–Bydgoszcz 2002.

Górka Ł., *Tysiącletnia spuścizna duchowa Rusi Kijowskiej w ujęciu papieża Słowianina*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, Lublin 1993, s. 305–315.

Grala M., *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby metropolity Cypriana*, Kraków 2020.

Korpela J, *Stefan von Perm, Heiliger Täufer im politischen Kontext*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 49 (2001) nr 4, s. 481–499.

- Lichaczow D. S., *Nowe elementy w obyczajach i sposobie życia (na Rusi w XIV i XV w.)*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII w.)*, Kraków 1997, s. 163–172.
- Mayhew N., *Reading the Body: Hesychasm in the Life of Saint Stephen, Bishop of Perm*, „*Rossica Antiqua*” 2 (2017) nr 15, s. 63–78.
- Meyendorff J., *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge 1981.
- Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, Warszawa 2011.
- Strzelczyk J., *Apostołowie Europy*, Poznań 2010.
- Ševčenko I., *The Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission*, „*Slavic Review*” 23 (1964) no. 2, s. 220–236.
- Zernov N., *Wschodnie chrześcijaństwo*, tł. J. S. Woś, Warszawa 1967.
- Znosko A., *Słownik cerkiewno-słowiańsko-polski*, Białystok 1996.
- Борисов Н. С., *Возвышение Москвы*, Москва 2011.
- Борисов Н. С., *Русская церковь в политической борьбе XIV–XV веков*, Москва 1986.
- Голубинский Е., *История русской церкви*, т. 2, ч. 1, Москва 1900.
- Греков И. Б., *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Москва 1975.
- Гудзий Н. К., *История древней русской литературы*, Москва 1966.
- Дробленкова Н. Ф., Прохоров Г. М., *Епифаний Премудрый*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 2, ч. 1, ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1988, s. 211–220.
- Ефимов А. Б., *Очерки по истории миссионерства Русской Православной Церкви*, Москва 2007.
- Казакова Н. А., Лурье Я. С., *Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века*, Москва–Ленинград 1955.
- Карташёв А. В., *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Москва 1993.
- Комендова Й., *Спор о вере в „Житии Стефана Пермского” в контексте средневековой миссионерской агиографии*, „*Славяноведение*” 4 (2015), s. 14–21.
- Конявская Е. Л., *Авторское самосознание древнерусского книжника (XI – середина XV в.)*, Москва 2000.
- Клосс Б. М., *Избранные труды*, т. 1, *Житие Сергия Радонежского*, Москва 1998.

- Ключевский В., *Древнерусские жития святых как исторический источник*, Москва 1871.
- Лимеров П. Ф., *Зырянский Апостол: образ Стефана Пермского в художественной словесности народов Русского Севера*, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 21 (2020) 1, s. 274–284.
- Переверзев В. Ф., *Литература древней Руси*, Москва 1971.
- Помелов В. Б., Сахаров В. А., Сахарова Л. Г., *Просветительская деятельность преподобного Стефана Пермского (1345–1396 гг.)*, „Epris” 21 (2019), s. 51–57.
- Прохоров Г. М., *„Некогда не народ, а ныне народ Божий...” Древняя Русь как историко культурный феномен*, Санкт-Петербург 2010.
- Прохоров Г. М., *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*, Ленинград 1978.
- Прохоров Г. М., *Стефан – епископ Пермский*, [w:] *Словарь книжников и Книжности Древней Руси*, вып. 2, ч. 2, ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1989, s. 411–416.
- Русское православие. Вехи истории*, ред. А. И. Клибанов, Москва 1989.
- Русские святые и подвижники Православия. Историческая энциклопедия*, ред. О. А. Платонов, Москва 2010.
- Руди Т. Р., *О топике миссионерских житий (житие Стефана Пермского в контексте агиографической топики)*, „Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология” 13 (2014) по. 2: Филология, s. 134–148.
- Рыбаков Б. А., *Стригольники. Русские гуманисты XIV века*, Москва 1993.
- Святитель Стефан Пермский. К 600-летию со дня преставления*, под ред. Г. М. Прохорова. Санкт-Петербург 1995.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 7, ред. Ф. П. Филин, Москва 1980.
- Скрынников Р. Г., *Крест и корона. Церков и государство на Руси IX–XVII вв.*, Санкт-Петербург 2000.
- Соколов П. П., *Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века*, Киев 1913.
- Тихомиров М. Н., *Древнерусские города*, Санкт-Петербург 2008.
- Хорошев А. С., *Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.)*, Москва 1986.
- Хорошев А. С., *Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики*, Москва 1980.

